

«CONFESSIO» - CRIPTA: UNA QÜESTIÓ A DEBATRE

CENTRE D'ART ROMÀNIC CATALÀ (ARCAT).
IV TAULA RODONA (2/3/94)

J-F. CABESTANY: En introduir la informació a la base de dades de l'ARCAT (des d'un clàssic, com és Puig i Cadafalch, fins a les darreres obres del Rosselló, del nostre consoci Pere Ponsich) ens trobem amb molts dubtes davant el fet que uns autors diuen que tal o tal lloc és una cripta i d'altres diuen que és una *confessio*. De vegades, al mig d'una església hi ha una cripta que, quan la veus, no deixa de ser (mes o menys destruït) el sepulcre d'un eclesiàstic o d'una família, cosa que no té res a veure amb les criptes (o almenys amb les seves concepcions més remotes).

Fent un mapa de la localització de les *confessio-criptes* que es conserven avui dia al nostre país (i que coneixem), veiem que hi ha una distribució molt regular. És per aquesta raó que l'any passat, parlant amb les persones que vàrem organitzar les anteriors taules rodones, vàrem preguntar-nos sobre l'interès de parlar d'aquest tema. Així mateix, aquest estiu, amb el doctor Pere Ponsich, tot pujant al Canigó, també vàrem parlar-ne, i és per això que avui podem presentar el resultat de la informació assolida, a la vegada que hem reunit aquí aquests quatre conferenciants per tal que ens vagin parlant dels seus diferents aspectes. Començarà la doctora Cristina Godoy, que ens parlarà de les *confessio* i de les criptes des del punt de vista paleocristià. A continuació, el doctor Pere Ponsich ens parlarà d'aquest món del Rosselló, concretament de Cuijà i de Sant Martí del Canigó. Continuarà el doctor Olivier Poisson, que ens parlarà del que hi ha a la Provença, una de les províncies més romanitzades. I per acabar, farà un resum,

una mica un estat de la qüestió, el nostre consoci el doctor Xavier Barral, que ens parlarà d'una cripta molt important, com és la de Sant Pere de Vic, i també de les criptes en general. Una vegada hagin expressat els seus punts de vista obrirem un diàleg a la taula, i després, amb tots els assistents.

CRISTINA GODOY: Vull agrair al doctor Cabestany i a l'ARCAT que m'hagin convidat a participar en aquesta taula rodona. Jo parlaré des de la vessant dels antecedents del que seran, posteriorment, les criptes i les *confessiones* en el món medieval.

Cercar els orígens de les criptes i les *confessiones* a l'època paleocristiana ens obliga a centrar l'atenció en el culte als màrtirs i els diferents escenaris físics que aquest culte produeix a la diferent geografia de l'antic Imperi Romà.

Val a dir que els primers cristians conceben l'edifici de culte martirial com una cosa ben diferenciada del que és l'edifici de culte eucarístic, allà on celebren l'eucaristia, és a dir, l'església. La literatura de l'època sovint fa servir indistintament els mots *basilica* i *ecclesia* per referir-se als llocs on se celebra la missa, i *martyrium* per denominar l'escenari de culte martirial. Aquests apel·latius han estat adoptats pels arqueòlegs sense parar atenció a si la funció de l'edifici és realment martirial o per al culte eucarístic. Per tant, creiem que és millor parlar d'església, en la llengua moderna que utilitzem, sense recórrer a mots llatins si no sabem el seu significat.

A l'època que ens ocupa, el culte martirial era tan important com els dos sacraments fonamentals de la religió cristiana: la iniciació o el baptisme i l'eucaristia. Els escenaris d'aquest culte martirial —els *martyria*— no estaven concebuts per a celebrar-hi la missa, ni iconogràficament (en la delineació arquitectònica) ni en la seva organització de l'espai intern. De fet, la missa només se celebrava en aquests *martyria* en circumstàncies gaire excepcionals, que venien marcades pel calendari litúrgic, com és ara la festivitat del natalici del màrtir que s'hi venerava i d'altres celebracions litúrgiques particulars. Aquests edificis de culte martirial, juntament amb el nucli episcopal de la catedral, configuren la trama del que s'anomena litúrgia estacional, les processons de la qual eren presidides pel bisbe als diferents edificis de culte cristià de les ciutats.

En un moment determinat del cristianisme antic, hom decideix incorporar els escenaris de culte martirial dins de les esglésies, de tal manera que s'hi venerin els màrtirs al mateix lloc on se celebra l'eucaristia: com deia sant Agustí, és a Déu a qui preguem quan invoquem els màrtirs. Així, doncs, trobem que un mateix edifici reuneix ambdós cultes sota un mateix sostre: l'església.

A tot arreu de la geografia de l'Imperi Romà existeixen esglésies que disposen d'un lloc per a la commemoració dels màrtirs. Així arribem a un punt en què un sol edifici conté l'altar, la piscina baptismal i el *martyrium* com a escenaris de

l'eucaristia, el baptisme i el culte a sants i màrtirs. Però el que és certament significatiu és com es combinen aquests tres espais litúrgics, la disposició dels quals configuren el que anomenem esquemes de distribució dels espais litúrgics de les esglésies. Aquests esquemes d'organització de l'espai intern dels edificis de culte són molt precisos i particulars i determinen el que anomenem províncies litúrgiques.

Pel que fa a la taula rodona d'avui, creiem que és important haver fet aquesta introducció, perquè la *cripta-confessio* és molt excepcional en el món paleocristià. Quan dic cripta, em refereixo a la veneració en un lloc subterrani d'unes relíquies santes (siguin d'un martir, d'un bisbe posteriorment santificat, etc.).

La província litúrgica que presenta l'esquema de cripta a sota de l'altar és Roma. L'existència de tombes venerades a les catacumbes va provocar durant l'època constantiniana una gran profusió en la construcció d'edificis de culte que situaven l'altar damunt de les relíquies dels màrtirs, produint-se una relació en profunditat entre l'altar i el *martyrium*. El millor exemple que podem posar per aquest esquema de distribució de l'espai litúrgic és Sant Pere del Vaticà, on van col·locar l'altar damunt del *muro rosso*, nom amb el qual es coneixen les antigues estructures de la tomba de sant Pere, les excavacions de la qual permeten conèixer gairebé tota la planta de l'església constantiniana (figs. 1 i 2).

Pel que fa a Hispània, la nostra geografia, els esquemes de distribució dels espais litúrgics s'assemblen molt als que trobem al nord d'Àfrica, per això podem deduir que ambdues províncies romanes configuren una mateixa província litúrgica. La relació existent entre l'altar i el *martyrium* –el lloc de commemoració de màrtirs i sants– és de contraposició, als dos extrems de la nau central. Un exemple d'aquestes esglésies és Torre de Palma (alto Alemteio, Portugal), amb dos absis contraposats, que darrerament ha estat objecte d'una excavació per part d'investigadors de la Universitat de Louisville, dels Estats Units (fig. 3). Davant del contraabsis s'hi ha trobat un contracor afrontat a l'altar eucarístic, situat a l'extrem est de la nau central. Normalment, aquestes esglésies que tenen l'altar i el *martyrium* als extrems oposats de la nau central poden tenir un dispositiu litúrgic que consisteix en un passadís que uneix ambdós centres de culte i que regula el pas del clergat i dels fidels.

Un altre exemple, en aquest cas del nord d'Àfrica, és l'església d'Haïdra II, a Tunísia, on altar i contracor o *martyrium* es contraposen als extrems de la nau central (fig. 4).

De fet, però, en les esglésies d'absis contraposats d'Hispània pot existir, a més del lloc de commemoració dels màrtirs i sants als peus de la nau central, un altre escenari d'aquest culte. Aquest és el cas de Casa Herrera, a prop de Mèrida (Badajoz), on hi ha restes de l'existència d'un contracor davant del contraabsis, i,

a més, una petita capella amb un altaret al fons del baptisteri, situada a l'extrem nord-est de la capçalera. Entre les funcions d'aquesta capella cal considerar la del culte a algun màrtir, amb les relíquies del qual deuria consagrar aquest altaret (fig. 5).

Les criptes d'època paleocristiana i visigoda a Hispània són molt poc freqüents. De fet només es coneixen tres casos d'esglésies amb criptes.

El primer exemple és el de l'església de la Vil·la Fortunatus de Fraga (Osca) (fig. 6). Es tracta d'un edifici de culte que es construeix aprofitant les estructures de la vil·la romana i que presenta –segons el seu excavador, F. Tuset– tres fases constructives. El meu parer és que l'edifici cristià fou concebut com un *martyrium* amb caràcter d'*oratorium* privat, que, després, el van transformar en església parroquial, tot afegint-hi un absis amb l'altar, a l'est, i un baptisteri als peus. En la seva capçalera existeix una «cripta» amb unes escales que devalen, a la que jo prefereixo anomenar fossa de relíquies, molt semblant a algunes que es troben al nord d'Àfrica.

El segon exemple, també absolutament excepcional, és el de l'església d'Es Cap des Port, a Fornells (Menorca) (fig. 7). Aquí tenim una cripta en forma de creu grega a l'absis quadrangular, situat a l'est de l'edifici. El traçat de l'espai intern de l'església marca tot un itinerari de pelegrinatge per anar a la cripta. Aquest accés va ser objecte d'unes refeccions en una etapa posterior, tot tapiant la porta que comunicava la cambra lateral –que donava entrada a la cripta– amb la nau lateral; sembla com si l'accessibilitat a la cripta fos més restringida en aquest segon moment, per a membres del clergat, potser. La plataforma on hi devia haver l'altar no s'ha trobat, però sí en canvi un cor ensorrat damunt de la nau de l'església, excavat per P. de Palol. A l'extrem occidental de la nau hom va trobar una *mensa* amb una gran creu de pedra. Segons la nostra opinió, aquest altaret no és un altar eucarístic, sinó que ens trobem davant d'un altre dispositiu per al culte martirial, als peus de l'església, com és freqüent en els esquemes de la província litúrgica hispano-africana. Així, doncs, és ben probable que aquest edifici de culte menorquí tingués dos escenaris de culte dedicats als màrtirs i sants: un, a la cripta de la capçalera, i l'altre, als peus de la nau central.

El tercer exemple de criptes hispàniques el tenim a l'església de l'Amfiteatre de Tarragona (fig. 8). Aquest edifici, com és sabut, va ser l'escenari del martiri de Fructuós, Eulogi i Auguri, que varen ser cremats en temps de la persecució de Valerià, al 259. Els cristians tarragonins, per tal de commemorar el sacrifici, van construir-hi una església sobre l'arena de l'edifici d'espectacles romà. El que és curiós d'aquest projecte edilici és que van incloure la part de la fossa romana que havia estat pròpiament l'escenari del martiri als peus de l'edifici, per la qual cosa es va complicar extraordinàriament la seva construcció. La part de la fossa compresa als peus de l'edifici configurava una espècie de cripta a la qual els pelegrins

podien accedir des de l'arena. El que és força significatiu és que els arquitectes decidissin incloure aquest *martyrium* a la banda occidental de l'església, tal i com prescriuen els esquemes de distribució dels espais litúrgics de la província hispano-africana.

Aquest seria el panorama dels esquemes d'organització del lloc reservat per al culte als màrtirs a Occident. Vejam què és el que passa a Orient! Al llevant de la Mediterrània el més freqüent és que la ubicació de la capella dels màrtirs estigui a les cambres laterals que flanquegen l'absis, és a dir, a l'est de l'edifici. La diferent disposició dels *martyria*, juntament amb la situació de l'altar i el baptisteri, determinen les províncies litúrgiques orientals, que coneixem gràcies als treballs de la professora Donceel-Voûte.

Un dels casos més espectaculars és el de l'església de Sant Esteve d'Um er-Râsas, a prop de Madaba, a l'actual Jordània (fig. 9). La disposició d'aquest edifici de culte recorda els esquemes de Jerusalem, concretament de l'església de la Santa Sió. Excavat per M. Piccirillo, el complex eclesiàstic rep el nom d'església de Sant Sergi, perquè s'hi va trobar una inscripció als peus del bisbe Sergi, qui de fet va pavimentar l'església de mosaic. Però a l'entrada del santuari hi ha una altra inscripció que fa referència a la santa Sió. Pel que fa al *martyrium* –que és pròpiament una altra església autònoma– se situa als sud-est de l'absis, com una gran cambra lateral, i està dedicat a sant Esteve. Aquesta disposició, segons els textos jerosolimitans (el Leccionari de Jerusalem), és la que guardava l'església de la Santa Sió amb el primer *martyrium* conegut de sant Esteve. Quan es van trobar les despulles del protomàrtir, al 415, es van dipositar al *diakonikon* de la santa Sió. Curiosament, a Um er-Râsas es manté la mateixa organització arquitectònica i de disposició dels espais litúrgics.

Una altra església, també en el territori de Madaba, a Jordània, és la del diaca Tomàs a El Ayoun Mousa. Amb uns paviments de mosaic extraordinaris, guarda el mateix patró pel que fa a la ubicació de la capella dels màrtirs. La cambra lateral sud conté les relíquies venerades, com correspon a aquesta província litúrgica. També té la funció de *diakonikon*, o cambra de servei al clergat –denominació aquesta que només podem fer servir en aquell territori, ja que a Occident les cambres de servei reben un altre nom. És a dir, que continua la mateixa distribució que a Jerusalem.

A la província de Síria del nord, les capelles dedicades als màrtirs es situen a les dues cambres que flanquegen l'absis, amb una particularitat: existeixen uns petits sarcòfags, amb funció de reliquiari, que disposen d'un canalet per on es pot fer colar oli o aigua. Aquestes es consideraven relíquies de segona categoria i eren conegudes amb el nom de *brandea* o *eulogia*; els pelegrins se les podien endur com a record. L'accés a aquestes cambres era generalment obert als fidels, llevat del cas en què s'hi estigués celebrant una cerimònia litúrgica.

Per acabar, farem menció d'una regió a l'actual desert de Neguev (Israel) que presenta una sèrie de particularitats i coherència en la distribució dels espais, que fan pensar en una província litúrgica. Les capelles dels màrtirs es situen a les cambres laterals de la capçalera, però, a diferència de les altres províncies, conté altres *martyria*, altres centres de culte martirial dins del mateix edifici. A l'església Est de Mampsis hom ha trobat tot un seguit d'armariets, en els quals es dipositaven relíquies per tal de sacralitzar aquell espai litúrgic.

La distribució d'aquests espais litúrgics en les diferents províncies determinarà de gran manera els antecedents de l'arquitectura religiosa d'època medieval. Pel que fa a casa nostra, aquests orígens van lligats a tota la Península i al nord d'Àfrica. Ja hem vist el caràcter absolutament excepcional que la cripta té al nostre país, en època paleocristiana i visigoda. El que sí que és representatiu de la nostra geografia és la ubicació de la capella dels màrtirs contraposada a l'altar, a l'extrem occidental de la nau central.

La nostra opinió és que la difusió de la cripta va acompanyada de la romanització de la litúrgia hispànica. Ja hem vist que les criptes són pròpies de la província romana en època antiga. La influència d'aquests esquemes romans sobre l'arquitectura carolíngia, tan a prop de casa nostra, aviat obté un ressò en l'arquitectura pre-romànica del Principat. Després, amb la imposició de la litúrgia romana al segle XI, aquests patrons es difondran per tota la geografia peninsular.

BIBLIOGRAFIA

- BALDOVIN, J. F. *The Urban Character of Christian Worship. The origins, development and meaning of Stational Liturgy*. Roma, 1987.
- CABALLERO, L; ULBERT, T. *La basilica paleocristiana de Casa Herrera en las cercanías de Mérida*. Madrid, 1976.
- DONCEEL-VOÛTE, P. *Les pavements des églises byzantines de la Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie*. Louvain-la-Neuve, 1988.
- «Provinces ecclésiastiques et provinces liturgiques en Syrie et Phénicie Byzantines», *Geographie historique au Proche-Orient*. París, 1988, p. 212-217.
- «Le rôle des reliquaires dans les pelegrinages», *Actes du XIIè Congrès International d'Archéologie Chrétienne*. (Bonn, octobre de 1991). *Pro manuscripto*.
- DUVAL, N. *Sbeitla et les églises africaines à deux absides. Recherches archéologiques sur la liturgie chrétienne en Afrique du Nord*. 2 vols. París, 1971-1973.
- GODOY, C. «A propósito de las iglesias y mosaicos de Madaba. Problemas sobre

- la funcionalidad litúrgica de los edificios de culto». *Espacio, tiempo y forma*, núm. 3 (1990), p. 325-364.
- Funcionalidad de la arquitectura cristiana hispánica (siglos IV al VIII). Arqueología y liturgia*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona, 1992.
- «La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del Anfiteatro de Tarragona». Tarragona (en prensa).
- GROS, M. dels S. «Les Wisigoths et les liturgies occidentales». *L'Europe héritière de l'Espagne Wisigothique*. Rencontres de la Casa de Velázquez. Madrid, 1992, p. 125-135.
- KIRSCH, J. P.; JUNYENT, E. et alii. *La tumba de San Pedro y las catacumbas romanas*. Madrid, 1954.
- KRAUTHEIMER, R. *Arquitectura paleocristiana y bizantina*. Madrid, 1981.
- MALONEY, S. J. *Excavations at the Early Christian Church of Torre de Palma, 1983-1986*. Louisville, 1989.
- PALOL, P. de. *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV al VI)*. Madrid-Valladolid, 1967.
- «La basílica de Es Cap des Port, de Fornells, Menorca». *II Reunió d'Arqueologia Cristiana hispànica (Montserrat, 1978)*. Barcelona, 1982, p. 353-404.
- «La arqueología cristiana en la Hispania romana y visigoda. Descubrimientos recientes y nuevos puntos de vista». *Actes du XIè Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Lyon, Genève, Grenoble et Aoste, 1986)*. Roma-Ciutat del Vaticà, 1989, p. 559-605.
- «Arte y arqueología». *Historia de España Menéndez Pidal*. T. III. Madrid, Espasa-Calpe, 1991, p. 272-428.
- PICCIRILLO, M. *Chiese e mosaici di Madaba*. Jerusalem, 1989.
- SCHLUNK, H; HAUSCHILD, T. *Hispania Antiqua. Die Denkmaler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*. Magúncia, 1978.
- TARCHNISVILI, M. *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem (V-VIII siècles)*. CSCO, 188, 189, 204 i 205. Louvain-la-Neuve, 1959-1960.
- TCHALENKO, G. *Églises syriennes à bema. Texte*. París, 1990.
- TED'A. *L'Amfiteatre romà de Tarragona. La basílica visigòtica i l'església romànica*. 2 vols. Tarragona, 1990.
- ULBERT, T. *Frühchristliche Basiliken mit Doppelapsiden auf der Iberischen Halbinsel. Studien zur Architektur und Liturgiegeschichte*. Berlín, 1978.

PERE PONSICH: Al Rosselló tenim quatre criptes conegudes. Una a l'església de Tolosa (poc coneguda). Una altra a Elna, no gaire coneguda en detall ja que no s'ha pogut excavar completament a causa de l'existència d'un baldaquí del segle XVIII que ho impedeix, però on hi ha una absidiola a l'exterior que ens mostra que realment existia aquesta cripta sota l'altar major, que era més elevat que la nau (una mica com a Cardona). La tercera cripta, amb la mateixa disposició, la tenim a Toluges (tot i que actualment la cripta no és visible). I la quarta, i més veritable com a *confessio*, amb relíquies, que és la del Pessebre, de Cuixà. De l'església baixa de Sant Martí del Canigó en parlarem més detalladament perquè és una cosa molt particular.

Per comprendre què ha passat a Sant Martí del Canigó cal tenir una idea prou precisa de la seva cronologia. Els documents són molts i, sovint, d'aparença contradictòria, la qual cosa ha fet vacil·lar els arquitectes i historiadors que se n'han ocupat. Cal considerar establert que la consagració de Sant Martí del Canigó fou el 1009 (únicament pel que fa a l'església baixa, que es pot anomenar cripta), començada a construir el 1007, fundació del comte Guifré i de la comtessa Guisla. Hi ha una altra consagració, el 1026, de la qual no tenim l'acta però que el *Cronicó Brev* de Santa Maria del Canigó, del segle XI, esmenta, i que seria l'església alta.

L'església baixa és molt particular perquè té dues parts ben distintes. L'oriental, amb unes voltes d'aresta sobre columnes i capitells que són netament anteriors al segle XI (els capitells i les columnes), amb la dificultat de poder-los datar ja que són models gairebé únics. La part occidental d'aquesta església baixa és de tipus romànic, semblant a les naus transversals de la cripta del Pessebre de Cuixà.

De fet, de les columnes i capitells de la part oriental d'aquesta església baixa només n'hi havia dues de visibles ja que les altres sis eren encastades dins dels pilars construïts en el moment de fer l'església alta.

L'església alta sabem que la va construir el monjo Escluà, de Cuixà (segons precisa el *Cronicó Brev*), com també l'església baixa. Entre el seu inici, el 1007, i el 1014 Oliba fou abat de Sant Martí, i el 1014 fou elegit Escluà. L'abadia de Sant Martí del Canigó fou totalment independent de Cuixà i per tant fou ell (Escluà) qui tingué la total iniciativa per a la construcció d'una església alta, consagrada el 1026.

Constatem que si a l'església baixa la part occidental és d'estil romànic, igual al que s'ha practicat uns anys després a Cuixà, en canvi les columnes i capitells de la part oriental són reutilitzats, certament, d'una església primitiva. Cal fer notar l'existència, abans de la fundació del monestir, d'una església (*Domus Sancti Martini*), la qual és esmentada en uns documents anteriors. Per altra banda, l'acta de fundació (1005) precisa que l'església del nou monestir serà construïda

al mateix lloc de la *Domus Sancti Martini*. De fet, entre el poble i l'abadia hi ha una església anomenada Sant Martí el Vell, la qual el rossellonès Puiggarí (que va ser qui primer va estudiar d'una manera conseqüent l'abadia de Sant Martí) va creure que era, precisament, aquesta *Domus Sancti Martini*. Aquesta teoria no és certa de cap manera ja que Sant Martí el Vell és una església no anterior al segle XI i s'anomena així des del moment en què l'església parroquial del poble de Castell va ser construïda al mateix poble i consagrada també a Sant Martí. Així, doncs, per a la gent de Castell l'església de Sant Martí el Vell era l'antiga església parroquial, que s'havia construït a l'entorn del castell primitiu de Vernet (pensem que el poble de Castell depenia de Vernet fins al segle XIV o més). Veritablement, per tant, tal com diu l'acta de consagració, al mateix lloc on hi havia l'església primitiva va ser on es fa fundar el monestir. L'església alta imita l'església primitiva i és per això que tenim una església amb una triple capçalera de tipus llombard, amb voltes de canó de mig punt que reposen sobre columnes monolítiques, amb capitells de granit, els quals són esculpits de manera molt diferent als primitius de l'església baixa. Aquesta imitació, des del punt de vista arquitectònic, és el que fa que aquesta església alta de Sant Martí sigui totalment excepcional, perquè aquests suports monolítics són fets per suportar un fustam i no unes voltes tan massisses.

Un dels capitells (dels quals només dos eren visibles al principi) prenen el seu antecedent al segle VI, a Bizanci, concretament a la cripta de les mil columnes, que és, essencialment, una cisterna; i també altres esglésies del segle VI, en època de Justiniana. Cal remarcar que la columna d'aquest capitell té l'astràgal formant part de la columna mateixa i no del capitell, la qual cosa és totalment pre-romànica, d'origen romà.

El segon capitell visible no té cap escultura i creiem que era pintat, però també té l'astràgal formant part de la columna. Les columnes suporten uns arcs que, a la vegada, suporten unes voltes d'aresta, però el naixement dels arcs eren amagats per l'obra posterior de l'església alta (cosa que ja s'havia observat en temps de Puig i Cadafalch), i això va fer decidir de fer-hi unes incisions als pilars per tal de trobar-hi els capitells primitius, que és el que realment va ocórrer. Un altre dels capitells té una motllura més simple però amb una circumstància única: disposa d'un astràgal a la columna però amb fisons (fisonat). Només he trobat una cosa similar en pilars rectangulars de l'escola de Mèrida, també del segle VI. Però en columnes cilíndriques no en conec cap exemple.

Un altre dels capitells té una decoració de fullatge amb un ocell a la part baixa que és representat amb les potes al revés. L'astràgal també disposa de fisons. Evidentment això no té res a veure amb el segle XI ni amb cap exemple romànic de cap lloc. Un altre d'aquests capitells no disposa de cap representació; potser era pintat, tot i que també disposa l'astràgal a la columna.

Un altre dels capitells excepcional és un de procedent de l'església baixa reutilitzat a l'església alta (el precedent també és a l'església alta, probablement pintat ja que no té cap mena de decoració), on podem veure que la tècnica decorativa és la mateixa dels anteriors, molt simple i que recorda unes figures d'època visigòtica o merovíngia. Aquest capitell reutilitzat a l'església alta té un animal a l'esquerra (fet de manera molt primitiva) i una figura humana que recorda, curiosament, les pintures de Sant Quirze de Pedret.

La decoració dels capitells de l'església alta confirma la data del 1026: flors, palmetes (dibuixades de la mateixa manera que als capitells de la llinda de Sant Genís les Fonts: 1019-1020), un lleó.

Passem a Cuixà. Església primitiva del 974, que no tenia cripta, amb una capçalera rectangular i quatre absidioles semicirculars. A la capçalera rectangular del centre hi ha dues portes amb uns passatges que eren a l'aire lliure. L'acta de consagració precisa que hi havia set altars, i com que hi ha cinc absis cal suposar que els altres dos devien trobar-se un a cada extrem del transsepte. Precisament fou un dels aspectes que modificà l'abat Oliba.

Resumirem ràpidament l'obra de l'abat Oliba perquè el coronament d'aquesta obra fou, precisament, la cripta del Pessebre. Veient l'arc triomfal d'una absidiola ens adonem de quina és l'arquitectura primitiva de Cuixà, que no és mossàrab sinó de tradició diferent, amb l'avançament del peu dret a l'interior de l'arc. És a dir, el contrari del que és mossàrab o àrab.

Damunt la porta que donava a l'aire lliure en època pre-romànica es pot veure, damunt la llinda, una finestra destinada a la il·luminació del transsepte. El primer treball (segons el monjo Garcías) que va fer Oliba fou la creació del deambulatori al voltant de la capçalera primitiva rectangular. Això ho va fer en dues etapes, cosa que es pot veure quan mirem les parets a l'exterior. Primerament va cobrir els dos passadissos a l'aire lliure i probablement va posar-hi dos altars. En un altre moment va crear una galeria transversal, amb tres absidioles (es pot veure mirant l'obra per l'exterior) cosa que en aquells moments va constituir un veritable deambulatori. És possible (i aquesta és una hipòtesi meua) que aquesta idea li donés el deambulatori de Sant Pere de Rodes (1022), a la consagració del qual sabem que l'abat Oliba va assistir.

La documentació de Garcías ens diu que la primera obra que va fer Oliba va ser «l'obra magnífica» a l'entorn de la capçalera primitiva. Després tenim la part occidental, amb la cripta del Pessebre, i damunt, l'església de la Santíssima Trinitat.

Veient la planta del Pessebre podem observar la part principal amb volta anular i pilar central i dues galeries transversals que uneixen els cors laterals nord i sud (el N, consagrat a l'arcàngel Gabriel, i el S, a l'arcàngel Rafael). El monjo Garcías diu coses molt interessants respecte a això i precisa que d'un costat hi havia l'arcàngel Gabriel, que perpetuava la salutació angèlica, de l'altre l'arcàngel

Rafael, que proclamava la glòria de la Verge, i Miquel, que era el titular del temple primitiu i que era aquí per protegir la Verge. Hi ha sempre aquesta idea simbòlica que el monjo Garcías desenvolupa i que té la seva importància perquè disposem d'un document excepcional que ens demostra que pensaven els constructors en el moment de la construcció d'aquest conjunt.

Veient la maqueta del conjunt es pot observar la capçalera quan l'abat Oliba va acabar les seves obres. Tenim les absidioles del deambulatori a l'entorn de la capçalera primitiva rectangular, i les quatre absidioles més grans, que són les primitives del segle X. Els dos campanars foren obra també d'Oliba (el monjo Garcías no en parla) i eren d'estil llombard (actualment només en queda un). La part occidental, amb unes escales monumentals que, per sobre la cripta (l'església del Pessebre), permetien l'accés a l'església de la Trinitat. A la part nord de l'església també tenim dues escales que permeten l'accés a l'església alta. A l'altre costat hi ha unes escales simètriques. La part sud és una reconstitució perquè, malauradament, al segle XVI tot això es va destruir i només en queda un metre d'alçada de les parets (la reconstitució es pot considerar certa). Respecte de les escales simètriques, el monjo Garcías diu que l'abat Oliba, secundat per un mestre d'obres eminent que també es deia Oliba, va disposar unes portes i unes escales que permetien als fidels de venerar l'altar de la Trinitat, pujant i baixant sense interferir els oficis. Tot això ha estat aclarit quan, el 1952, es trobaren les restes de l'església de la Trinitat, que havia quedat amagada per unes edificacions construïdes al segle XVII.

La part central de la Trinitat té una particularitat curiosa i probablement única, i això es pot veure mirant la seva planta. De fet, aquesta planta evoca (per a mi no hi ha cap dubte) la màndorla de tipus carolingi, és a dir, de tipus circular, amb mig cercle a la part baixa, que representa la volta celestial, on s'asseu el Pantocràtor, i on l'aurèola del Crist és representada per l'absis. També tenim, als angles occidentals, l'arrencament de les escales de cargol (cosa que es va descobrir una mica més tard) que permetien als fidels i pelegrins pujar a venerar l'altar i baixar després per l'altre costat (i això il·lustra el que deia el monjo Garcías).

Una cosa simbòlica encara més important seria la idea d'haver superposat la cripta del Pessebre (on hi havia les relíquies portades des de Roma per l'abat Garí), i la hipòtesi seria considerar que potser la idea d'aquesta cripta circular l'havia portat l'abat Oliba de Roma, on sabem que va anar-hi, almenys, dues vegades (1011 i 1016). De fet sabem que la relíquia del Pessebre, que havia estat portada a Bizanci al segle VI, arribà a Roma al segle VII, on es va posar en la cripta de Santa Maria la Major. Aquesta cripta era vigent encara, i servia al culte, molt més tard (sabem, per exemple, que al segle XI el papa Gregori VII va ser arrestat pel tirà Cresceni -1075- en el moment en què sortia de dir missa en aquesta cripta), i avui dia és totalment desconeguda (caldrà una excavació per

poder-la localitzar). Una hipòtesi seria el fet de la possibilitat que fos una cripta circular com la que l'abat Oliba va crear a Cuixà. De tota manera, en ocasió d'un viatge a l'Àsia Menor (Turquia) he vist al temple d'Esculapi, a Pèrgam, una sala idèntica, molt més important de dimensions, i de pedra picada, on hi ha un pilar circular i on queda la meitat de la volta anular. Evidentment no hi ha un lligam directe amb Cuixà, però sí que podria existir per mitjà de Santa Maria la Major. De tota manera, cal comprendre que la cripta de Cuixà simbolitzava la cova de Betlem, amb la relíquia del Pessebre. A més, tenim un document de l'arxiu de Cuixà, poc conegut, on el 1068 l'església s'anomena *Confessió de Santa Maria*. El símbol més extraordinari és, precisament, la superposició de la cripta, que simbolitza el misteri de l'Encarnació, i a dalt, el triomf de la Santíssima Trinitat, conseqüència del misteri de l'Encarnació. A l'evangeliari de Bernard d'Ille, contemporani de l'abat Oliba, veiem una figuració de la Terra, amb Leviatà, Adam i Eva, i a la part alta, una màndorla de tipus carolingi amb àngels al costat. Entre els dos registres (el de dalt i el de baix), un infant embolcallat damunt d'una taula d'altar, que simbolitza el Pessebre, i uns raigs que baixen dels peus del Pantocràtor. Tot això estableix, d'una manera molt clara, el lligam entre la Concepció, entre el Crist i la seva natura humana, i el triomf del Crist a la fi dels temps. Tenim també un psalteri d'Utrech, amb una figuració de màndorla que evoca la planta de l'església de la Trinitat.

Potser he estat una mica massa extens, però encara hi havia uns textos de monjos (que no podem llegir), molt importants perquè penso que potser en cap altre lloc disposem de tants detalls per indicar la voluntat simbòlica que havia presidit la creació d'edificis tan excepcionals.

OLIVIER POISSON: El meu parlament només seran unes notes a propòsit d'uns edificis que tenen criptes o *confessio* (ho veurem) a manera de presentació d'uns elements que poden ser interpretats d'una o altra manera. Primerament lamento no disposar de diapositives o il·lustracions. De tota manera, com que alguns d'ells són prou coneguts, podem seguir perfectament les seves disposicions.

El primer edifici del qual voldria parlar és el de l'abadia de Sant Guillem-le-Desert, prop de Montpellier, una abadia conegudíssima on, en unes excavacions del 1962, es van trobar les disposicions de l'església carolíngia, amb un absis quadrat del segle IX que tenia dos nivells superposats. El nivell inferior, amb quatre voltes d'aresta, i el nivell superior, on es trobava l'altar major. En l'època en què va ser construït aquest absis, aquest cor, el sepulcre de Sant Guillem no es trobava a la capçalera sinó al claustre. Fou cap a l'any 1000 que es féu la primera elevació del cos de Sant Guillem i es va traslladar a aquesta cripta del nivell inferior del santuari, però en el costat dret, no en el mig, on hi havia un pilar. Aquest nivell baix es trobava obert al mateix nivell de la nau de l'església del segle IX. Al segle XI es va reprendre la construcció de l'església i es va fer la nau que tothom coneix (nau triple) però establerta a un nivell molt més alt que la primitiva, amb la qual cosa aquest santuari baix es convertí en una cripta, edifici subterrani, que va ser accessible a través d'un passadís construït especialment. Al final d'aquesta reconstrucció es va fer una nova capçalera (s. XII) immensa (que tots coneixem) i que va ser prevista per envoltar l'antiga capçalera. Es va establir un nou santuari al nivell del santuari superior de l'església carolíngia. Cap al 1138 es va fer una segona elevació del cos de sant Guillem, traslladant-lo de la cripta al nou santuari. Després d'aquest moment la cripta va ser poc a poc oblidada i només va ser descoberta ara fa uns trenta anys.

El segon edifici del qual voldria donar unes breus notícies és també molt conegut. Es tracta de l'abadia de Saint-Gilles, fundada al segle VII i que va conèixer un creixement molt important gràcies a la presència de la sepultura de sant Gil (*Sanctus Aegidius*), que possiblement va morir cap al 721, i que va esdevenir un santuari de pelegrinatge molt important, sobretot en els segles XI i XII. Sabem que és mencionat a la petjada del pelegrí de Sant Jaume de Compostel·la i que per tant era una etapa obligada. Cap al 1116 es va iniciar la reconstrucció de l'església que coneixem, amb una façana romànica (tot i que en podríem dir romana) i on el programa arquitectural va ser el de construir dues esglésies superposades. La primera era una església no soterrada (tot i que sí que ho era una mica) i sense absis. A sobre l'església gran, l'església abacial tenia un desenvolupament molt important, amb un cor, un deambulatori i capelles radials. La cripta estava situada, no sota el santuari, sinó sota la nau i reproduïa la disposició de les naus amb voltes d'ojives primitives. És en aquesta

nau on es trobava la sepultura santa de sant Gil i per tant el recorregut dels pelegrins es podia fer per les naus inferiors amb tota facilitat, sense que s'hagi trobat cap interferència (fins ara) amb els espais del cor i de la litúrgia abacial de l'església superior.

Un altre edifici que voldria esmentar és un edifici molt petit i totalment desconegut, que es troba situat a Mende, capital del Gévaudan, i és la cripta anomenada de Santa Tecla. Es tracta d'un edifici amb una història d'invenció de relíquies, cosa molt freqüent a l'edat mitjana. L'església de Mende havia estat fundada per sant Privat, primer bisbe i màrtir (martiritzat al mateix lloc al segle VI o VII, no ho sabem prou bé). El 1150, en fer un pou al seu jardí, situat a l'oest de la catedral, el bisbe Adalbert va trobar unes sales subterrànies amb un sarcòfag de plom i decidí que es tractava del cos de sant Privat. Les criptes es convertiren en aquell moment en lloc de culte i es va procedir immediatament a l'elevació del cos, i això hi va donar un prestigi econòmic, polític i religiós molt important (com consta en les cròniques de l'època, de Gévaudan). Aquest edifici casual, que no estava lligat amb la catedral perquè era, de fet, una sepultura romana (o de l'antiguitat tardana) que es trobava per casualitat en el veïnatge de l'església, va ser convertit en lloc de culte amb el nom de cripta de Santa Tecla i la litúrgia es va mantenir aquí fins al segle XVI. Posteriorment fou oblidada i no va ser retrobada fins el 1906. L'interès és evident perquè tenim una documentació prou abundant. El bisbe Adalbert va deixar uns escrits (*Opuscles d'Adalbert*) sobre la invenció i totes les modificacions arquitectòniques que va fer en aquest soterrani per convertir-lo en esglesiola.

Un altre edifici del qual voldria parlar, tot i que sóc conscient que sense imatges serà una mica abstracte fer-ho, és el de la catedral de Santa Anna d'Apt, a l'alta Provença. Es tracta d'un edifici interessantíssim perquè penso que és l'únic edifici en què trobem una veritable *confessio* en el sentit paleocristià del mot. Actualment és un edifici romànic molt modificat però amb una cripta amb dos nivells. El nivell més baix és una cripta funerària on el lloc de la sepultura és un passadís llarg i estret al final del qual hi ha el *loculus*, el lloc de les tombes, les quals es troben situades a la vertical de l'altar major de l'església, sens dubte des dels seus inicis, ja que aquesta catedral de Santa Anna d'Apt es troba situada en el lloc d'un edifici antic, una basílica civil de l'antiga colònia d'*Apta Iulia*, i és cert que la seu es troba des del segle V o VI en aquest lloc. Cal subratllar que aquesta *confessio* anava lligada amb un altar d'època carolíngia (del qual es conserven alguns elements) fet de tres plaques ornamentals, sota del qual hi havia un *umbilicum*. Al segle XII, en el moment de reconstruir la catedral, es va edificar una nova cripta que es va trobar al damunt de la primera cripta funerària. Aquesta segona cripta tenia un deambulatori i una mena de transsepte (tot i que no ho és), un espai situat al davant, el qual permetia la circulació dels pelegrins cap a

dues escales que anaven a les naus laterals i al transsepte de l'església. És evident que en aquest moment el nivell de la nau de l'església romànica es trobava gairebé al nivell d'aquesta cripta (aproximadament un metre en un nivell superior) i que ara el nivell ha pujat gairebé dos metres i, per tant, el sòl de la nau es troba al nivell de la part superior del santuari, damunt de la segona cripta. Per tant, tot el complex apareix molt soterrat. Hi ha uns elements de comparació entre aquesta cripta de Santa Anna i la cripta de Montmajor, prop del Roine, en la qual trobem també aquesta disposició d'un absis subterrani amb un deambulatori i capelles radials. Només que en el cas de Montmajor no hi ha cap sepultura de sant i no es coneix prou bé la seva destinació: si es tracta d'un *martirium* o si es tracta d'una imitació de formes estructurals, o si és una organització per facilitar el culte a les relíquies de l'església.

Finalment voldria parlar d'un edifici que va publicar Xavier Barral. Es tracta d'una església petita però molt impressionant: Santes Maries de la Mar, a la Camargue. És a dir, el santuari (la sepultura) de Maria Jacobé i Maria Salomé. Les santes Maries, que segons la tradició haurien desembarcat allí provinents de Palestina. La cosa és interessant perquè l'església és citada ja el 542 (es pot veure el cartulari de l'arquebisbat d'Arles).

Cap a la fi del segle XII es produeix una reconstrucció que, probablement, consisteix en la construcció de l'edifici actual (fortificat, d'una sola nau) molt impressionant. A mitjan segle XV el rei René (rei de Sicília i de Jerusalem i senyor de la Provença) va fer practicar unes excavacions per tal de veure si existia la sepultura de les santes Maries. Segons sembla, sí que es van trobar unes tombes i el rei va fer construir una mena de cripta, és a dir, un santuari elevat, situat al cor de l'església. Així doncs, al santuari hi ha dos nivells.

Quines coses, per acabar, es podrien remarcar? Crec que en aquesta qüestió de les criptes hi ha fets que, una mica, s'entrellaçen per impedir-nos una visió prou clara de les coses:

1) Hi ha, evidentment, el fet del cos sant, de la sepultura santa, que és el fet major d'aquestes disposicions, amb dues conseqüències: la de la superposició, és a dir, la unitat i la permanència de l'eix vertical que uneix la sepultura a l'altar i la celebració, damunt del cos sant; i l'altra conseqüència seria la gestió arquitectural de tot aquest moviment de gent, de pelegrins, que han de poder veure i tocar el cos sant sense impedir la litúrgia (fet que sempre hi és molt present). Pere Ponsich ens ha parlat també de les escales de la Trinitat, amb aquest moviment que permet a la gent entrar per un costat i sortir per un altre sense impedir la utilització del lloc.

2) Un altre aspecte seria el fet del cor, el fet de l'espai presbiterial, amb la seva marcada separació (més o menys) de la resta de l'església. Això és evident que també és una de les condicions que conformen aquesta separació vertical

amb dos nivells dels santuaris i que tenen una lògica pròpia, perquè, a vegades, trobem uns exemples on aquest cor té tendència a allargar-se, com és el cas d'un edifici del qual no he parlat, que és l'abadia de Cruas, a la vall del Roine, on hi ha una extensió del cor en direcció a la nau, que forma una mena de plataforma elevada de la qual la part inferior esdevé com una mena de cripta.

3) Un altre fet que ens impedeix, a vegades, de comprendre aquestes coses, és que no cal descuidar aquest moviment dels segles, que fan que l'elevació dels nivells d'utilització en una església, amb les successives reconstruccions, canviïn; el record que la gent té d'aquests espais, que es presenten ara com uns soterranis però que no ho eren en el seu origen. Per exemple, en el cas de Cruas tothom coneixia, fa quinze anys, la seva cripta, i avui dia no es pot parlar de cripta perquè és evident que tota l'església havia estat reomplerta de runes i el sòl original era només a tres o quatre metres sota el nivell que es considerava.

Crec que aquests tres fets calia subratllar-los perquè formen part d'una realitat que cal jutjar d'una manera el més precisa possible.

BIBLIOGRAFIA

- BARRAL I ALTET, Xavier. «L'église fortifiée des Saintes-Maries de la Mer». *Congrès archéologique du pays d'Arles*. París, Société Française d'Archéologie, 1979, p. 240-266.
- BARRUOL, Jean. *Sainte-Anne d'Apt*. Apt, 1964.
- JOULIA, Anne. «Les cryptes de sainte Thècle à Mende». *Revue di Gévaudan*, 1975, p. 63-76.
- LUGAND, Jacques; NOUGARET, Jean; SAINT-JEAN, Robert. *Languedoc Roman. Le Languedoc Méditerranéen*. Saint-Léger-Vauban, Zodiaque, 1985.
- SAINT-JEAN, Robert. *Vivarais Roman*. Saint-Léger-Vauban, Zodiaque, 1989.

XAVIER BARRAL I ALTET: Els diversos tipus de cripta romànica, no tan sols a Catalunya sinó també a fora, són, ben sovint, el resultat d'un fenomen litúrgic (almenys fins al voltant de l'any 1000) de multiplicació dels cultes a determinades relíquies i de desplegament i generalització del culte als cossos sants. Aquests fets porten a la multiplicació d'altars i a l'ampliació dels espais que facilitaràn el pelegrinatge. A diferents llocs d'Occident (França, Itàlia, Catalunya, etc.), veiem aleshores la presència de tres tipus de criptes: les criptes subterrànies, les semienterrades i les exteriors, situades darrera la capçalera.

Les criptes, en general, són accessibles a través de portes (generalment dues) situades, normalment, al creuer o als braços dels transsepte, i a vegades, en els col·laterals, arribant-se aleshores a la cripta pròpiament dita mitjançant uns passadissos més o menys rectes. Generalment les criptes o espais inferiors estan en relació directa amb l'altar superior, encara que no per un camí d'accés directe, i amb l'absis, que sovint porten, fins i tot en l'aspecte arquitectònic. Les criptes poden estar dedicades a un sant únic o poden tenir diversos altars, cadascun d'ells dedicat a un sant diferent. I com que tenen relíquies, sovint també acompanyen un paper de *martirium*. Les criptes eren, o jugaven el paper, d'un reliquiari monumental, i són elles mateixes la protecció monumental dels cossos, de les relíquies, o fins i tot, sovint, el marc de la mateixa tomba del sant o d'un personatge particularment venerat a la comunitat on es troba l'església.

La cripta és un lloc de circulació (facilitada per les dues portes que hem esmentat) on els pelegrins entren per un costat, sovint el septentrional, penetren dins l'espai cobert per voltes, toquen (quan cal) la tomba, i surten per l'altra banda, sovint després d'haver-se mullat lleugerament amb aigua consagrada (en ocasions hi ha un pou dins o prop de la cripta). En les criptes semienterrades el paviment de l'absis es troba a un nivell més alt que el de la nau i des d'aquesta es pot veure la tomba o reliquiari per mitjà d'unes obertures, com ja succeïa en època carolíngia.

És en les criptes, sobretot al voltant de l'any 1000, on neix (donada la circulació i la multiplicació d'altars) el deambulatori, que tant d'èxit tindrà en tota l'arquitectura medieval. Pensem en la catedral de Clermont-Ferrand, la primera en dotar-se d'una cripta amb capelles o petits espais que donen naixement a una superfície de circulació al darrere de l'altar principal. Pensem també en Dijon, Flavigny i Auxerre. Això permet la multiplicació dels cossos o de les relíquies venerades, a la vegada que permet també una circulació més àmplia i més ordenada en funció dels altars.

Les criptes dites exteriors, les situades darrera la capçalera de l'edifici i que es diuen exteriors perquè constitueixen com una protuberància de la zona dels absis, són conegudes pels exemples ja esmentats de Flavigny, Auxerre i Sant Benigne de Dijon. Són criptes que formen una mena d'ampliació del santuari,

l'envolten completament i aleshores permeten la circulació interna cap a un altar situat darrera l'altar del santuari (més a l'est) i que queda, arquitectònicament, una mica aïllat, com per tancar un reliquiari darrera l'altar, més enllà de la capçalera tradicional.

Aquesta és una definició una mica general de les primeres criptes romàniques. Evidentment, la més freqüent és la de sala única, amb la part oriental lleugerament arrodonida, amb la mateixa forma que l'absis superior, i de vegades amb una segona sala que és la que fa de *confessio*, com és el cas d'Orleans. L'espai està generalment dividit en naus separades per columnetes o pilars que porten les voltes (les d'aresta són les més freqüents) formant una estructura sòlida i baixa que no ha de debilitar, arquitectònicament parlant, els fonaments de la capçalera de l'edifici.

S'ha parlat aquí, abans, de l'exemple tan important de Cuixà, amb un bell exemple d'església sobreposada, com un joc de criptes, superior i inferior. Vol-dria resumir ara, amb poques paraules, un exemple tan interessant, com és el de la cripta de la catedral de Vic, i aportar aquest exemple al tema de la reunió d'avui i als exemples ja esmentats.

En època romànica, quan no hi ha, en la cripta, dos espais clarament separats l'un de l'altre (parlo d'època romànica, no d'èpoques anteriors) la cripta és la *confessio*. En el cas de Vic això és a més clar gràcies a alguns documents. Així, quan es parla de l'altar de la cripta es diu *Sancti Petri de confessione*. Aquest és esmentat a partir de l'any 1056, en una clàusula testamentària del canonge Ramon, i després aquesta *confessio*, que és una clara al·lusió a la cripta, és esmentada pocs anys més tard de la consagració de la catedral, i és, per altra banda, una prova documental que la catedral va ser proveïda, des del començament, amb una cripta, i que a més aquesta es va construir. La *confessio* és aleshores sinònim de capella enterrada sota la catedral, de cripta.

Un altre element per observar és que, en alguns casos, com a Vic, l'advocació de sant Pere, l'altar de Sant Pere de la cripta, és, segurament, ben diferent de l'altar principal de la catedral, tot i que els dos estan dedicats a sant Pere. Aquest és un element que crec que cal remarcar. No sempre és així, però en el cas de Vic està ben documentat.

El testament de l'ardiaca Bernat, del segle XII (1137), ens diu clarament la diferència entre l'altar superior de Sant Pere i l'altar de la cripta inferior. Això permet una al·lusió al fet que la relació entre les criptes superiors i inferiors s'ha de comparar amb els casos, molt més freqüents, en els quals damunt de la cripta hi ha només el presbiteri.

La cripta de Vic ha estat en part retrobada, i reconstruïda, també en part, després de la guerra. De la cripta se'n troben mencions des del segle XI, des de la construcció de la catedral, fins a finals del segle XV. Després desapareix amb les

obres de transformació del creuer i dels presbiteri. A partir d'aquell moment se'n perd pràcticament el seu record fins a les excavacions de la postguerra.

Es tracta d'una cripta particularment indicada en el cas del present debat per dos o tres raons. N'hem esmentat una, la *confessio*. La segona seria l'existència de l'advocació a sant Pere a dalt i a baix. La tercera seria la de la mateixa configuració de la cripta, tan arquitectònicament com des del punt de vista de la història de l'art. El canonge Junyent, que va dirigir els treballs, ja la va publicar el 1966, i recordem que es tracta de la cripta del bisbe Oliba. És a dir, una cripta que s'inclou, precisament, dins l'espai de l'absis, sota l'absis principal, i amb una forma semicircular (la del segle XI), que no surt fora de l'obertura de l'absis principal, i que per tant s'hi inscriu perfectament. Té unes voltes de creueria senzilles i uns trams i unes arcades que reposen sobre capitells i columnes.

La cripta de la catedral de Vic, del segle XI, és molt semblant, en la seva estructura, a la de Cardona. L'alçat mostra molt bé que és una cripta alta (semienterrada) com la de Vic. És a dir, una cripta en la qual les arrencades de les voltes es troben situades més amunt que el nivell del paviment de la nau, i això permet que des d'aquesta es puguin seguir les cerimònies de la cripta. El cas de Cardona és particularment clar pel gran desnivell (més de 2,30 metres) que té la nau amb relació al paviment de l'absis. L'elevació de la cripta de Cardona dóna una idea ben clara de com era l'original de Vic. A Cardona també trobem la divisió en tres naus, la volta d'aresta, una banqueta al voltant i altres detalls comparatius.

Una altra cripta molt semblant a la de Vic i que també és interessant de presentar aquí és la de Sant Esteve d'Olius, al Solsonès. També hi trobem una secció molt interessant perquè ens permet de veure què és una cripta gairebé alta (més aviat que no pas semienterrada). És a dir, una cripta molt característica del segle XI (de la primera meitat del segle XI). També podríem esmentar la de Roda d'Isàbena, o una altra de més tardana com és la d'Alaó. Evidentment, per la coherència de la teoria, ens agradaria que a Ripoll també hi hagués una cripta d'aquest tipus, però això és, per ara, ciència-ficció, donat el resultat de les excavacions efectuades.

Una vegada situada la cripta de Vic dins d'un grup ben precís de criptes de Catalunya, cal recordar que en ple segle XI grans monuments no tenen cripta (potser s'havien previst inicialment però després no l'han realitzada). Evidentment els més importants amb el sistema de sobreposició de construccions ja han estat esmentats, com Sant Martí del Canigó o Cuixà i entre els que no en tenen ja s'ha recordat Ripoll. Ara seria interessant veure la relació existent entre aquestes criptes del segle XI i les d'Itàlia del nord, que Puig i Cadafalch ja va recordar i que ara s'han estudiat de nou.

A Vic, però, a més de la problemàtica del segle XI, la cripta en presenta una

altra de molt controvertida, com és l'ampliació del segle XII. En el moment de l'excavació d'Eduard Junyent, després de la guerra, es va descobrir que la cripta de la catedral de Vic s'havia ampliat en el moment de l'engrandiment de l'església de Sant Pere de Vic, durant el segle XII, i en el moment de la reconstrucció de l'església de Santa Maria, que es trobava davant la catedral. Aleshores la cripta (en el moment en que, per altra banda, es construeix la façana de la catedral, contemporània de la de Ripoll) s'engrandeix cap al creuer, i fins i tot dins del creuer, quatre trams de la mateixa amplada que els trams que es trobaven dins l'absis. Es tracta d'un punt molt delicat segons com l'imaginem ja que l'excavació va donar només l'existència, a nivell de terra, d'aquesta ampliació. El nivell superior de l'ampliació és pràcticament el mateix que el de l'absis (només hi ha un graó de diferència entre el terra de la cripta de l'absis i l'ampliació de la cripta del segle XII).

A Vic, com altres llocs que he esmentat, per exemple a Cardona, hi ha un sistema d'escales en què la central baixa cap a la cripta i les laterals permeten de pujar al presbiteri. Doncs bé, en la reforma del segle XII aquestes escales es suprimeixen, s'amplia la cripta dins del creuer i probablement (si fem cas del que diu algun document) es tanca simbòlicament la cripta amb reixes de ferro. El 1146 encara s'esmenta la *confessio*, és a dir sant Pere de la *confessio*. Aquesta interpretació planteja un problema molt greu que, personalment, vaig enfocar alhora com un problema litúrgic i un problema important de circulació. És a dir, que quan s'amplia la cripta en quatre trams més dins del creuer, tota la seva estructura trenca en alçar l'espai dins del creuer.

Els únics exemples que es poden comparar són les tribunes, com les de Cuixà, Serrabona, o Vezzolano i sobretot la de Cruas, a l'Ardege, a Occitània. L'exemple de Cruas ens pot ajudar a entendre una mica aquesta perllongació de la cripta de Vic. A Cruas la cripta ocupa tota la zona de l'absis i del creuer (tres absis), i durant el segle XII s'amplia dins la nau principal amb una tribuna, la qual ocupa dos trams sencers de la nau. En realitat es fa difícil imaginar a Vic una construcció de l'alçada de la cripta actual, que tothom pot visitar (ja que està reconstruïda) amb quatre trams tancant el creuer i aïllant la nau principal de l'espai de l'absis. És a dir, una tribuna com les de Cuixà o Serrabona, sobretot aquesta última, sortint de la cripta actual i penetrant al creuer impeding el pas. Es pot pensar en una finalitat per a aquesta construcció com a ampliació del cor dels canonges en un moment en què la vida en comú d'aquests havia esta restablerta i que els capítols de canonges s'havien beneficiat d'una restauració tan disciplinària com espiritual. Aleshores, l'ampliació del cor dels canonges, és a dir, de l'absis principal de la catedral, presentaria, vist des de la nau i des dels braços del creuer, un aspecte majestuós que ens ajuda a imaginar la tribuna de Serrabona. El pas d'aquesta part ampliada de la cripta cap a la cripta

primitiva es devia fer per mitjà del simple graó esmentat. No sabem, en canvi, com es podia pujar a aquest cor alt.

Haig de confessar que aquesta proposta seduïa molt el doctor Junyent (amb qui jo n'havia parlat sovint) però no gaire a Marcel Durliat, que s'hi va oposar en una ressenya al meu llibre, bàsicament perquè no ho creia possible en funció dels altres exemples de catedrals coneguts. Cap de nosaltres, però, tampoc pot veure perfectament de quina manera es podia viure quotidianament la litúrgia de la catedral amb aquesta estructura que tallava totalment el transsepte i separava l'absis de la nau, creant una forma de relació ben original entre la basílica i la cripta.

BIBLIOGRAFIA

- BARRAL I ALTET, X.: *La catedral romànica de Vic*. Barcelona, Artestudi edicions, 1979. i *Catalunya romànica*, vol. III, 1986, Barcelona, Enciclopèdia Catalana,
- Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*. X. Barral i Altet, éd., Paris, 1987.
- Guillaume de Volpiano et l'architecture des rotondes*. Dijon, 1993 (en premsa).

TORN DE PARAULES

PERE PONSICH: Voldria llegir les darreres línies d'un document, a propòsit de la cripta de Cuixà. «[...] recordem aquí que l'abat Oliba morí a Cuixà el dijous 30 d'octubre de 1046, a la tercera hora de la tarda, segons la indicació precisa dels monjos de Cuixà que assistien als seus darrers moments, data confirmada per un antic necrologi de Vic i per l'acta d'elecció, a Ripoll, del seu successor, Guillem de Balsareny. El monjo anònim de Cuixà, autor, vers el 1075, de «Vida de Sant Pere d'Ursèol» indica que l'abat Oliba, *pater eximius* del monestir de Sant Miquel, reposava en aquest mateix lloc (Cuixà), on la mort l'havia sorprès. És el que confirmen les GESTA COMITUM BARCHINONENSIVM, redactades a Cuixà i Ripoll: *sepultus vero quid in monasterio cuxanensi, eo quia ibi decessit*» Em permetreu de deplorar, personalment, que ningú no s'hagi preocupat mai, des de la restauració de Sant Miquel, iniciada ja fa prop de cinquanta anys, de cercar la sepultura d'aquell personatge eximi de la nostra història comuna. Fins i tot diria que sembla que la cripta del Pessebre o la seva *confessio* de Santa Maria (expressió d'un text de l'arxiu de Cuixà del 1068) sigui el lloc més apropiat per tal recerca. El moment podria ésser favorable en un temps proper, amb una veritable col·laboració cultural i econòmica, que sembla a l'ordre del dia, entre els catalans del nord i els del sud. És per això que formularem el vot que tal gestió pugui sorgir un dia dels responsables de la Generalitat de Catalunya, i, ben segur, de l'Institut d'Estudis Catalans.»

JOAN-F. CABESTANY (*qüestió per al doctor Ponsich*): A Canigó hem de considerar que hi ha dues esglésies o bé una cripta (en el sentit de *confessio*) i una església?

P. PONSICH: El que és segur és que a l'església baixa hi ha dues parts molt diferents. La part oriental, amb columnes monolítiques i capitells difícils de datar però segurament d'època molt llunyana, molt anterior al segle XI. Ens hem preguntat sovint si la part oriental era la part conservada de l'església primitiva o si havia estat únicament la reutilització dels capitells i columnes per part de l'abat Escluà i tota la resta era de construcció de 1007-1009. Avui penso que és la hipòtesi més probable, és a dir, que hi hauria només una reutilització de les columnes de l'església alta a l'església baixa. El que podia fer pensar el contrari és precisament el fet que l'arrencament dels arcs de cada costat de l'altar major de l'església baixa són amagats per l'obra. És evident que quan hom va construir l'església baixa va amagar amb l'obra quatre dels sis pilars, de la mateixa manera que l'arc triomfal de l'església baixa actual amaga el naixement dels arcs laterals que suporten les voltes d'aresta. Però això no prova completa-

ment que l'estructura de la part oriental de l'església baixa sigui la primitiva, perquè l'abat Esclua podia haver construït l'església baixa en la seva totalitat reutilitzant únicament columnes i capitells, i, disset anys després, construint l'església alta, pensés que potser caldria reforçar el suport de l'església baixa. El que veig és que l'aparell visible de les parets a l'interior de l'església baixa no és diferent de l'aparell de l'església alta. Hi ha una petita porta, gairebé desconeguda, a la part meridional de l'església baixa, al costat de l'altar, que és amb arc de ferradura. Però això no és prova suficient per pensar que sigui anterior a la construcció de 1007-1009.

Així, doncs, tal com la va concebre l'abat Esclua segurament la part amb columnes és una cripta, però no tenim cap coneixement de relíquies posades allí. La consagració del 1009 parla, si no recordo malament, d'un altar consagrat a sant Martí, i l'altre, a la Verge Maria i sant Pere. Les relíquies de sant Galdric, aportades el 1014, són posteriors i no sabem si eren a la cripta. Tampoc sabem si hi havia un altar consagrat a aquet sant, però el que sí que sabem és que, a més dels tres absis del segle XI, visibles a l'exterior, n'hi havia un quart, més posterior, dedicat a sant Galdric.

OLIVIER POISSON (*qüestió per a Xavier Barral*): Quan parla d'aquesta extensió o perllongació de la cripta de Vic i diu que tanca l'espai, potser podria dir que nosaltres tenim una visió massa unitària dels espais arquitectònics de l'edifici mitjà. Potser caldria saber, en primer lloc, si la catedral de Vic tenia una funció parroquial o no (hi ha catedrals que no tenen aquesta funció i per tant la litúrgia no necessita el concurs del poble). És evident que la perllongació de la cripta, o, més ben dit (jo crec), la perllongació del cor, produeix un element arquitectònic nou que es tradueix d'una altra manera. A Vic no es coneix, però hi ha una mena de façana a la cripta que es presenta a l'interior de l'església. En aquest sentit podríem veure l'exemple de Mòdena, on (tot i que les disposicions actuals són una restauració del segle XIX, ho són a partir dels originals que varen ésser tractats) hi ha una mena de façana decorativa que serveix de lloc de pregària perquè també hi ha un programa iconogràfic. En aquest sentit, crec que aquesta façana la retrobem en el concepte de les tribunes de Serrabona i potser també de Cuixà (que són solament tribunes). Però si ens posem del costat oposat al cor, podríem dir que hi ha una mena de cripta. És a dir, que es presenta una façana decorada, amb una part envoltada de pilars que introdueixen un espai més fosc, i al damunt hi ha una balustrada que possiblement és un espai dedicat a la predicació. Hi hauria, doncs, una façana de cripta que serviria de tribuna en el cas de Serrabona.

X. BARRAL: Jo personalment vaig proposar que fos així l'ampliació del cor dels canonges, de Vic, però l'exemple de la tribuna de Serrabona permet donar

una visió del que pot ser l'alçada d'un element d'aquest tipus dins la nau. El fet és que a Vic no existeix més que la planta, i el que s'ha descobert en l'àmbit arqueològic és simplement a nivells de terra, amb la qual cosa ens costa fer-nos a la idea d'una gran catedral on el transsepte estigui tallat d'aquesta manera. De tota manera, penso, personalment, que era així.

ANTONI PLADEVALL: El problema és saber on era l'altar major, perquè al segle XV sí que sabem que hi ha un retaule gòtic, però en aquell temps no ho sabem. De fet, puc dir que la catedral de Vic va ésser sempre parròquia. És més, era l'única parròquia del centre de la ciutat, i encara actualment té el dret parroquial. De fet, l'únic baptisteri de la ciutat era el de la catedral, la qual cosa vol dir que la gent sí que feia servir aquesta església. Una altra cosa que volia dir és que alerta amb les falses criptes! Vaig ser personalment a Ripoll quan s'excavava i puc dir que tant el problema de Ripoll com el de Granollers de la Plana (que són molt parells) és que sembla que els constructors tenien ficat dins del cap l'esquema de posar-hi unes finestres. Granollers de la Plana es va excavar perfectament i actualment hi ha la sagristia en el forat que s'hi va fer, però mai hi va haver una cripta. I pel que fa a Ripoll, la inclinació de la pedra indica clarament que no hi podia haver una cripta. Sembla més aviat que les finestres eren un element de decoració.

J-F. CABESTANY: En el moment de recollir tot aquest corpus de criptes ens vàrem plantejar un problema, i va ser precisament la relació entre l'altar de la celebració i l'altar de la *confessio*, és a dir, veure quina relació de verticalitat tenia. El cas de Cuixà és extraordinari, ja que construeixen una cripta i una església fora de l'església. També hi ha el problema de l'existència de criptes a catedrals, monestirs (una d'elles trobada fa poc a Sant Benet de Bages), etc., i quina relació podien tenir. Tenim també el cas de la parròquia de la Santa Creu de Calafell, parròquia d'un castell, situada dalt del castell, amb una dedicació exacta a la de Barcelona, és a dir, Santa Creu i Santa Eulàlia.

A. PLADEVALL: Volia dir que moltes criptes no eren tals criptes sinó que hi havia un desnivell en el terreny i per tal de guanyar-lo es construïa una mena de cripta. Efectivament hi ha criptes que són pensades com a tals, però d'altres no. Sant Pere de Roques, i Sant Pere Desvim, tocant a l'Anoia, són casos on hi ha un desnivell, i per salvar-lo es feu una església subterrània. Per tant, doncs, de les criptes caldria fer-ne més classificacions.

PÚBLIC: No s'ha esmentat per res la cripta de la catedral de Barcelona.

J.-F. CABESTANY: La cripta de la catedral de Barcelona és actualment gòtica, i amb tota l'estructura de l'església al seu voltant, a més que no l'hem situat perquè no respon a l'estructura romànica o pre-romànica. Això ens portaria a parlar també de la cripta de l'església parroquial de Cardona (no de la col·legiata) que es fa més tard, en un moment en què les relíquies dels sants tenen un altre tipus de veneració.

X. BARRAL (*qüestió per a J.-F. Cabestany*): Com ho saps que hi havia primer una cripta pre-romànica i després una altra de romànica, a la catedral de Barcelona?

J.-F. CABESTANY: La romànica, segur, perquè es diu que es construeix, i hi ha el cos de santa Eulàlia. Els documents són molt precisos, però en època gòtica ho refan tot i ho structuren tot al seu voltant, de manera que és una cripta que no acaba de ser totalment subterrània. A més, en època pre-romànica hi ha tot un culte a santa Eulàlia quan es porten les seves relíquies. De tota manera, s'hauria d'estudiar, però podríem suposar que hi havia també una possible cripta pre-romànica.

MEMÒRIA D'ACTIVITATS
DELS AMICS DE L'ART ROMÀNIC
(1993-1994)

Durant el Curs 1993-1994, dissetè d'existència d'Amics de l'Art Romànic, no s'han produït, al marge de les activitats habituals de l'entitat, esdeveniments especialment remarcables. Si cal assenyalar, però, la concessió, per primera vegada, del PREMI DELS AMICS DE L'ART ROMÀNIC per a estudiants (convocat en el LXIII Cartell de Premis de l'Institut d'Estudis Catalans), dotat amb cent mil pessetes, el qual s'atorga «a un treball d'investigació, biogràfic o d'assaig sobre art i cultura catalanes del període pre-romànic i romànic». En aquesta primera convocatòria fou premiat el treball *Una aproximació a l'estudi de la figura de Maria Magdalena en el romànic Català: el Noli Me Tangere*, d'Annabel López i Gómez, el qual serà publicat en la revista LAMBARD. Estudis d'Art Medieval.

El Curs es va inaugurar el dia 18 d'octubre, amb el discurs reglamentari a càrrec del Dr. Ramon Vall i Rimblas, Director de la Fundació Bosch i Cardellach, que parlà sobre *El repoblament de la Ribera Salada*. Per la seva banda la Delegació de Sabadell va inaugurar el Curs el dia 21 d'octubre, amb un parlament del Dr. Joan-F. Cabestany i Fort, President de la nostra Entitat, que parlà sobre *El Vallès del pre-romànic al romànic. Quatre-cents anys d'història (801-1213)*.

Al llarg del mes de novembre (els dies 3, 8, 10, 15, 17 i 22) es va portar a terme l'habitual Cicle de Conferències (edició número XI) que en aquesta ocasió tractà el tema *Les catedrals romàniques*. Aquest fou un tema especialment interessant ja que ens introduí en el món de la utilització i desenvolupament de les formes romàniques en les diferents seus episcopals del nostre país, que conformen un patrimoni sumament atractiu que va molt més enllà dels murs o les restes arquitectòniques dels seus edificis. Les lliçons impartides en el Curset foren les següents:

La catedral romànica a la ciutat de l'any 1000, per Xavier Barral.

Les catedrals de Tarragona i Lleida, per Imma Lorès.

La catedral d'Elna, per Olivier Poisson.

La catedral de la Seu d'Urgell, per Pere Beseran.

La catedral romànica italiana, per Francesc Ruiz.

Les catedrals romàniques desaparegudes, per Núria de Dalmases.

Aquestes mateixes conferències es varen portar també a terme a la Delegació de Sabadell, els dies 4, 11, 18 i 25 de novembre i 2 i 16 de desembre.

D'altra banda, al llarg del Curs, s'han portat a terme un seguit de conferències que, sota el títol genèric de *Arqueologia i història medieval*, han tractat de donar una visió general sobre diferents aspectes relacionats amb aquest enunciat, els quals, en moltes ocasions, no gaudeixen del suficient ressò i queden en un segon terme. Les diferents conferències foren les següents:

10/1/94—*Arqueologia i història medieval*, per Manuel Riu.

24/1/94—*Documentació d'un jaciment arqueològic*, per Prim Bertran.

07/2/94—*L'excavació de dos navilis medievals: novetats metodològiques*, per Xim Rauric.

21/2/94—*L'excavació del jaciment medieval de l'Esquerda (Roda)*, per Imma Ollich.

07/3/94—*El vidre i la seva elaboració: un forn de vidre medieval*, per Anna Oliver.

21/3/94—*L'anàlisi minerològica a la investigació de l'arqueologia medieval*, per Màrius Vendrell.

18/4/94—*La moneda i l'estudi dels jaciments arqueològics*, per Maria Clúa i Teresa Marot.

02/5/94—*Visió global de les Arts Menors a l'època medieval*, per Joan-F. Cabestany.

30/5/94—*Tipologia i cronologia de la ceràmica medieval*, per Joan-F. Cabestany.

La Delegació de Sabadell va organitzar diverses conferències, amb els següents temes:

25/2/94—*El romànic a Florència. Sant Miniato i el baptisteri*, per Antoni Estapé.

19/4/94—*L'abadia de Sant Guilhelm-le-Desert*, per Antoni Estapé.

Al llarg del Curs, i com a complement d'aquestes activitats, es van portar a terme un seguit de visites, com foren:

Ripollès: Camprodón, Molló i Llanars (conjuntament amb la Delegació de Sabadell).

Bages: Manresa.

Vallès Oriental: Castell Fluvià (Palautordera), església particular.

Tarragonès: Tarragona.

Alt Empordà: Palau-Saverdera, Roses, Sant Martí de Pau, Castelló d'Empúries, Sant Pere de Rodes, Vilabertran.

Urgell i Alt Camp: Vallbona de les Monges i Pla de Santa Maria.

Conca de Barbarà: Montblanc i Poblet.

Osona: Santa Eugènia de Berga, Vic, Sant Vicenç de Torelló, Taradell i Seba.

La Delegació de Sabadell va efectuar les següents visites:

Bages: Súria, Castelladral, Sant Cugat del Racó, Les esglésies, Subirana de Farran.

Vallès Occidental: Sant Cristòfol de Terrassa, Sant Miquel de Toudell, Sant Pere de Rubí, La Salut de Papjòl.

Alt Camp i Conca de Barbarà: Santa Maria del Pla, Barberà de la Conca, Santa Coloma de Queralt.

Garrotxa: Sant Esteve d'En Bas, Sant Quintí, Santuari dels Arcs.

Vallespir: Parlabà, Costoja, Santa Maria d'Arles.

Dins les activitats habituals s'ha continuat publicant la Circular (núms 126 a 135), la qual té com a finalitat servir de mitjà d'informació dels associats.

Finalment esmentar la celebració, el dia 10 de març, de l'Assemblea General Ordinària, en la que es va aprovar la Memòria d'Activitats del Curs 1992-1993 i la gestió administrativa de l'entitat.

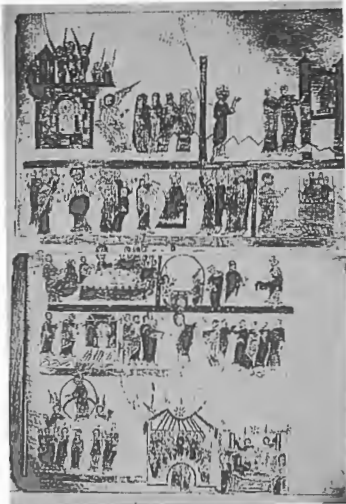
LÀMINES

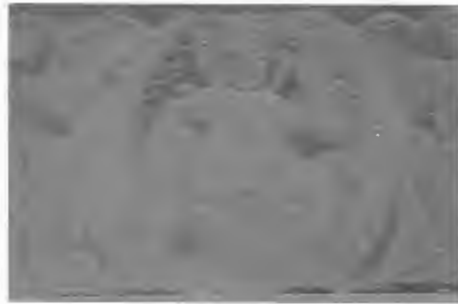
1. Escena del *Noli me Tangere* del llibre de Jaume Gaçull- *La vida de santa Magdalena en Cobbles* (escrit al 1496, publicat a València al 1505).

2. Llibre d'hores de la Biblioteca Koninklijke de la Haya, fol. 187v° (1300-1310).

3. Foli 370 de la Bíblia de Ripoll (Biblioteca Apostòlica Vaticana, Ms. Lat. 5729).

4. Escena central de la pseudo-llinda de l'església romànica del Pla de Santa Maria.